

Є. В. ПЕРЕГУДА. ПРО ЧИННИКИ АВТОРИТАРНИХ ТЕНДЕНЦІЙ ЕВОЛЮЦІЇ ПОСТРАДЯНСЬКИХ РЕЖИМІВ

Досліджуються причини авторитарних тенденцій політичних режимів України та Росії. Аналізується співвідношення понять авторитаризму та демократизації. Серед причин авторитаризму виокремлюються традиції розвитку суспільства, деградація політичного плюралізму внаслідок зміни ресурсного балансу між політичними силами.

Ключові слова: авторитаризм, демократизація, національні традиції, політичні ресурси.

Исследуются причины авторитарных тенденций политических режимов Украины и России. Анализируется соотношение понятий авторитаризма и демократизации. Среди причин авторитаризма выделяются традиции развития общества, деградация политического плюрализма вследствие изменения ресурсного баланса между политическими силами.

Ключевые слова: авторитаризм, демократизация, национальные традиции, политические ресурсы.

The reasons for the authoritarian tendencies of political regimes in Ukraine and Russia are researched in the article. The relations between the concepts of authoritarianism and democratization are analyzed. Among the causes of authoritarianism the author distinguished tradition of social development, the degradation of political pluralism, due to changes in resource balance between political forces.

Key words: authoritarianism, democratization, national traditions, political resources.

Політичні події в Україні 2010 р., попри успіх деяких політичних сил на останніх виборах органів місцевого самоврядування, підтвердили можливість еволюції політичного режиму в напрямі зменшення інтенсивності політичної конкуренції. Нагадаємо, що такий сценарій після президентських виборів розглядався нами як одна з альтернатив¹. З того часу її вірогідність зростає.

В науковій та особливо публіцистичній літературі розвиток політичного режиму в Україні часто порівнюють з розвитком сусідніх країн, в першу чергу Росії. Проводять паралелі між роллю виборів президентів у 1996 р. та 1999 р., становленням президентсько-парламентських республік у 1990-х рр. тощо. Порівняння не оминули й поточного року. Так, реанімацію Конституції 1996 р. та посилення президентської влади порівнюють із становленням в РФ режиму «керованої демократії»². Отже, проблема схожості/відмінності політичних процесів включає проблему згортання демократичних процесів.

Аналізуючи розвиток політичних режимів в Росії та Україні, ми намагатимемося виявити національні особливості реалізації авторитарних тенденцій.

За Ю. Сумб'яном, до ознак авторитаризму слід віднести: моністичну структуру політичної влади; базування влади в першу чергу на силі, а не на насильстві; концентрацію влади в руках глави держави; недопущення «реальної» політичної опозиції, обмеження свободи слова, перетворення населення на об'єкт політичних маніпуляцій; відсутність реального розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову тощо³. Водночас, як пишуть дослідники, в умовах сучасного

© ПЕРЕГУДА Євген Вікторович – кандидат політичних наук, завідувач кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури

суспільства авторитарним режимам непотрібно обов'язково контролювати усю національну територію (та це й неможливо), достатньо «контролювати центри прибутку»⁴. Звідси виникають явища, які в політології отримали назви «делегативних демократій», «демократур», «гібридних режимів».

На початку 1990-х рр. отримала поширення ідея російського вченого А. Міграняна про те, що в процесі переходу від тоталітаризму до демократії будь-яка країна проходить етап авторитарного розвитку. Слід зауважити, що в історії суспільної думки ця ідея не була новою. Ще Е. Фромм у своїй праці «Втеча від свободи» висунув тезу, згідно з якою в країні, де відбувається становлення ринку та політичної демократії, населення, не звикле до життя за нових умов, шукає порятунку в тоталітарному режимі. Новим у А. Міграняна було «транзитологічне забарвлення» цієї ідеї. Адже Е. Фромм не відповів на питання, чи означає становлення тоталітаризму остаточну відмову від демократії, чи цей режим буде з часом подоланий. Концепція А. Міграняна «давала надію», адже, по-перше, за жорсткістю політичного управління авторитаризм поступався тоталітаризму, отже, «розмороження» режиму відбувалося навіть попри становлення авторитаризму, по-друге, це «розмороження» зрештою мало призвести до поступової еволюції авторитарного режиму на демократичний.

Досвід пострадянського розвитку різних країн у 1990–2000-х рр. зумовив збагачення теоретико-методологічного інструментарію дослідження трансформації, зокрема відмову від транзитологічної її заданості. У літературі з'являється теза про те, що демократизація необов'язково веде до демократії. Ця важлива теза, однак, сприймалася неоднозначно. Зокрема, часто авторитарний режим розцінювався як відхилення від стратегічної лінії на становлення демократії. При цьому ігнорувалося, що авторитарні режими підтримувались, зокрема, через демократичні механізми легітимації. Отже, тезу про те, що демократизація необов'язково веде до демократизації, не слід розуміти, як те, що становлення недемократичного режиму є поразкою процесів демократизації. Поняття демократії та демократизації віддзеркалюють різні аспекти політичної системи. Перше вміщує набір «статичних» характеристик інститутів. Друге полягає у розвитку комунікації між політикумом та іншими соціальними групами, здатності останніх впливати на політичний розвиток, що можливе не лише за демократичного режиму. Водночас поняття демократії не слід обмежувати лише інституційними характеристиками, а демократизацію – лише процесуальними. Впровадження М. Вебером поняття легітимності означало принципову зміну у дослідженні інститутів. Ефективність останніх залежать не стільки від внутрішньої організації, скільки від того, наскільки вони підтримуються населенням. Отже, комунікація інститутів з населенням є показником, за яким вимірюється діяльність інститутів.

Відтак поняття авторитарного режиму саме по собі не є оціночним судженням щодо процесів демократизації. Оцінка такого режиму має відбуватись за тим, наскільки він вибудовує ефективні канали комунікації з населенням.

Водночас це не означає, що поняття демократії, авторитаризму є лише ритуальною даниною класиці. Недарма Р. Даль в концепті поліархії поєднує такі характеристики, як, з одного боку, свобода слова, прозорі вибори, з іншого – плюралізм політичної системи. Відтак «статичні» характеристики інститутів зберігають важливість.

Проблема полягає у тому, від чого залежать ці характеристики. Чому, попри розбіжності політичних процесів, тенденції еволюції до авторитаризму виявля-

ються схожими?

Одна з інтерпретацій базується на уявленнях про характер самих лідерів та політичних сил, їх управлінську культуру. Часто вона доповнюється спробами знайти зв'язок між цими показниками та особливостями соціальних груп. Так, щодо Росії йдеться про специфіку силових структур, представники яких опинилися на чолі державної влади. Щодо України аналізують особливості культури еліт певних регіонів, наприклад, Донецької обл. тощо. Такі дослідження необхідні, але вони не пояснюють, чому еліти підтримуються суспільством. Наприклад, чому під час виборів 2010 р. до органів місцевого самоврядування в Україні рівень підтримки домінуючої партії в «базових» її регіонах скоротився, а в інших регіонах – зріс. Або щодо Росії – чому у 2008 р. «спадкоємцем» був визначений представник не силових структур, а інший діяч.

Значена версія не пояснює й того, чому представники інших політичних сил вдаються до таких саме дій, що й їх опоненти. Так, хоча політреформа в Україні була скасована за президентства В.Ф. Януковича, його попередник теж докладав зусиль до цього, і на заваді стала його неспроможність забезпечити собі більшість у Конституційному Суді, а також конфлікт з іншими «помаранчевими» лідерами.

Отже, позитивістська версія має переважно описовий, а не пояснювальний характер.

В рамках іншої версії становлення авторитарних режимів в країнах пострадянського простору пояснюється історичними традиціями народів, менталітетом населення тощо. Серед найважливіших ознак авторитаризму Лінц називає прихильність до традиціоналізму⁵. Але це властиве не лише для авторитарних режимів. Будь-які політичні лідери, намагаючись зіграти на «тонких струнах народної душі», домагаються підтримки населення. За властивої сучасному суспільству строкатості соціального складу апелювання до історичних традицій часто стає єдиним шляхом встановлення ефективної комунікації між соціальними групами. Думку про те, що управління має базуватися на національних традиціях, підтримують навіть ті російські діячі, які не погоджуються з правлячим режимом⁶.

Якими є традиції, що сприяють авторитарним тенденціям? Тут є проблема. Щодо Росії українські дослідники часто твердять про прихильність росіян до самодержавства. А щодо України? Можливо, тут таке пояснення не спрацює? Але ж раніше багато говорилося про те, що традиції України сприяють якраз розвиткові демократії тощо. Відтак, вірогідно, в історичних традиціях України ще не виявлені риси, які не сприяють становленню демократії і саме вони останнім часом актуалізовані.

При поясненні демократії в Україні дослідники часто вказували на традиції Київської Русі, козацтва, вкоріненість дрібнобуржуазної власності, індивідуалізм українців тощо. Все це має місце. Але вплив цих чинників на сучасний політичний розвиток неоднозначний. Індивідуалізм та дрібнобуржуазність, наявність протягом століть вільних територій, куди можна було втекти від експлуатації, перешкождали формуванню громадянського суспільства, яке б протистояло свавіллю влади. Ці традиції простежуються і сьогодні, перешкоджаючи самоорганізації соціальних груп. Як писав А. Захаров, на «велику гру», яка виходить з еліти, соціальні «низи» відповідають тактикою непрямой участі та «ускользання»⁷.

Щоправда, всередині 2000-х рр., вказуючи на «Майдан», спостерігачі тверди-

ли про народження громадянського суспільства. Але ця гіпотеза не має надійного обґрунтування. Дійсно, події 2004 р. продемонстрували участь мас в політиці, проте є докази того, що ця участь режисерувалася. На вулиці громадян виводив страх приходу до влади певних сил, а залякуванням займалися мас-медіа, що належали опонентам останніх.

Відтак особливості українського населення не суперечили демократичному розвитку, поки в політикумі існував плюралізм, поки різні органи влади перебували під контролем опонуючих сил. Коли ж контроль над ними став зміщуватися в бік однієї з сил, ці особливості українців далися взнаки. Зокрема, й опортунізм, викликаний наявністю в минулому вільних від контролю влади зон. Як пишуть дослідники, гетерогенність України сама по собі – не перешкода для появи популіста⁸. Причому цей опортунізм має регіональне забарвлення. Він менше відчувається в тих регіонах, які служать соціальною базою нинішньої «партії влади». І не лише тому, що в часи, коли дрібнобуржуазний менталітет українців формувався, Донбас був малозаселеною територією. А й тому, що індустріалізація на сході України в XIX–XX ст. сформувала інші настанови. Політичні, ідеологічні орієнтації тут більш сталі. Навпаки, в західних та, частково, центральних регіонах дрібнобуржуазність та конформізм підтримувалися відсутністю потужної індустрії та непевністю перспектив. Саме тому Партія регіонів упродовж декількох місяців у західних регіонах домоглася результатів більших, ніж «помаранчеві» за всі останні роки на сході, а скорочення підтримки ПР у східних областях автоматично не заміщується зростанням впливу інших партій.

Відтак, в Україні, як і в Росії, історичні традиції можуть сприяти становленню авторитарного правління, так само, як і навпаки. В якому напрямі діють ці традиції, визначається ситуацією в самому політикумі. Саме вона є серед фундаментальних причин розвитку авторитаризму. Плюралізм серед політичних сил сприяє тому, що історичні традиції стимулюють демократію, натомість згоргання плюралізму веде до актуалізації рис, які сприяють авторитаризму.

Дослідження політичних систем довели, що двопартійність відтворюється, коли опоненти володіють приблизно однаковим обсягом ресурсів. Отже, можемо висунути гіпотезу, що деградація плюралізму в політикумі була викликана насамперед тим, що баланс ресурсів на певному етапі порушився. Які чинники впливали на цей процес?

Безумовно, на це впливали зміни у законодавстві. Наприклад, в Росії 7%-ий бар'єр для участі у розподілі депутатських мандатів вилучив з кола претендентів низку опозиційних сил. Так само й в Україні ухвалення нового закону про місцеві вибори сприяло отриманню переваг партіями, які очолювали органи державної влади, контролювали засоби масової інформації тощо. Зокрема, вимоги щодо досвіду членів виборчих комісій з організації виборчих кампаній створили привід для відхилення кандидатур від окремих партій. Змінило баланс сил і впровадження змішаної виборчої системи. Цікаво, що в Росії засобом відсікання опозиційних сил від парламенту була ліквідація мажоритарної складової, в Україні ж, навпаки, її повернення покращило результат «партії влади». Хоча тут були нюанси в регіонах. Так, ПР отримала «мажоритарних депутатів» більше, ніж пропорційних, насамперед в тих областях, де вона домінувала раніше. Водночас в деяких областях, де вона не мала шансів отримати високий результат (зокрема, Тернопільській, Львівській), більшість «мажоритарників» провели її конкуренти. Дольо вирішили області так званої Центральної України (Житомирська, Київська, Вінницька, Чер-

каська, Полтавська та ін.), де частка депутатів ПР за мажоритарними округами виявилася більшою, ніж за партійними списками.

Все це наводить на висновок, що зміни у законодавстві не лише і не стільки створюють переваги для суб'єктів політичного процесу, скільки закріплюють зміни у політичному середовищі, які відбулись раніше.

Якщо аналізувати події в Росії початку 2000-х рр., коли режим В.Путіна починав стверджуватися, стає очевидним, що на той час правоцентристська альтернатива партії влади вже істотно послабилася. Хоча Союз правих сил і потрапив до Держдуми у 1999 р., очевидним було, що успіх «Єдиної Росії» ставив хрест на цій альтернативі. Вплив правоцентристів хронічно скорочувалися з початку 1990-х рр. Це було викликано зниженням матеріального добробуту громадян, відповідальністю, яку покладали на них виборці за розвал Радянського Союзу та втрату позицій Росії на міжнародній арені. Правоцентристи були потрібні, коли відбувалась приватизація. Натомість за кризи 1998 р. стався радикальний перерозподіл суспільних ресурсів на користь бюрократичних угруповань, який викликав різке невдоволення населення, і праві стали зручним «цапом відбувала» в цій ситуації⁹.

На перешкоді авторитарному посиленню «партії влади» не стала й ліва альтернатива, зокрема КПРФ, адже її ресурсна база постійно скорочувалась. Але її ідеологія, в усякому разі щодо зовнішньополітичних аспектів, не розходилась з ідеями «імперського ренесансу», які охопили значну частину населення. Тому політична ніша для цієї сили залишилася.

Щодо України, то передумовою згорання політичного плюралізму стала дискредитація «помаранчевих», їх нездатність вирішувати проблеми країни, продовження політики перерозподілу суспільного ресурсу на користь бюрократії, жорстке протистояння в самому «помаранчевому» таборі. Це сприяло дискредитації самого поняття демократії в широких масах населення, протиставленню понять демократія, з одного боку, та стабільність, політичний порядок – з іншого. Як писав В. Виноградов щодо Росії, функціональні здатності демократичної інтеграції стали недовіями¹⁰.

Сьогодні колишні провладні сили критикують владу за незаконність рішень, за контроль над Конституційним Судом. Однак доля виборів 2004 р. теж стала наслідком рішення про третій тур, що не передбачалося законами. Сумнівним з точки зору законності стало й проведення виборів до Верховної Ради у 2007 р. Відтак вільне поводження з законом, прагнення вихолостити його дух закону при маніпулюванні з його буквою стало традицією саме тоді, коли на чолі влади перебували «помаранчеві».

Щодо звинувачення з приводу встановлення контролю однієї сили над Конституційним Судом та зниження професійності його членів, то це стало наслідком загальної політизації діяльності цього органу. Не лише ті сили, які прийшли до влади у 2010 р., намагалися його встановити. Їх попередники теж діяли в цьому напрямі, і лише суперечності між ними не дали змоги зробити це.

Істотним чинником зменшення ефективності опозиційних сил на виборах органів самоврядування став розкол, в першу чергу, ВО «Батьківщина». Від низки обласних організацій партії відкололися структури, які намагалися привласнити її «марку» та взяти самостійну участь у виборах. Це врешті призвело до неучасті партії у виборах до Львівської облради, перемоги Партії регіонів на виборах до Київської облради тощо. Керівництво партії звинувачувало у цьому органи влади.

Проте члени «Батьківщини», які очолили «розкольніцькі» організації, входили до центрального або регіонального керівництва. Отже, першопричиною розколу було протистояння груп та лідерів всередині самої партії. Тиск ззовні був ефективним лише тому, що існували внутрішні причини розколу. До речі, під час перебування при владі лідери партії намагалися діяти щодо опонентів так само. Можна згадати про плани розколу Партії регіонів у 2005 р. або стимулювання відходу від ПР регіональних еліт напередодні президентських виборів. Інша справа, що радикально вирішити цю проблему їм не вдалося.

Отже, якщо мати на увазі організаційний аспект ресурсного балансу політичних сил, то слід зробити висновок, що для його збереження недостатньо лише жорсткої централізації керівництва партіями. Одним з важливих чинників виступає здатність/нездатність збереження балансу сил між внутрішніми угрупованнями. Реалізація цього завдання значною мірою залежить від політичних лідерів.

Враховуючи вищесказане, ми можемо зробити наступні висновки.

Авторитарні тенденції еволюції політичних режимів в пострадянських країнах, зокрема Україні та Росії, мають свою специфіку. Вона полягає, зокрема, в тому, що режими, які існували на попередньому етапі трансформації суспільства, так само не можна було назвати демократичними. Авторитарні тенденції були властиві владі й тоді, але збереження ознак демократичних режимів, зокрема виборних процедур, свободи слова, було зумовлене плюралізмом політичних сил, які боролися за владу, а не вкоріненням демократичних традицій в цих країнах.

Посилення на певному етапі авторитарних тенденцій було зумовлене згортанням політичного плюралізму внаслідок дискредитації частини політичних сил, їх нездатності вирішити нагальні суспільні проблеми, а відтак дискредитації самої державної влади. Ті сили, які приходили до влади та вдавалися до ужорсточення політичного режиму, робили це не під антидемократичними гаслами, а під гаслами відновлення ефективності державної влади.

Перспективи подальшої еволюції авторитарних («квазідемократичних») режимів залишаються невпевними. Вони мають потенціал розвитку й у напрямі демократизації, й у напрямі «закручування гайок», й у напрямі дестабілізації, якщо їм не вдасться виконати поставлені завдання. Демократична альтернатива, враховуючи сказане, а також збереження режимами демократичної риторики, значною мірою пов'язана з характером діяльності опозиції. Але це тема окремого дослідження.

1. *Перегуда С.В.* Етапи реформування політичної системи України // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. – Вип. 48. – С. 620-628. 2. *Сюмар В.* «Російський варіант» та його перспективи в Україні // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/05/3/5004825/>; *Жданов І.* Чи можлива «путінізація» України? // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/10/7/5454113/>. 3. *Сумбатян Ю.Г.* Авторитаризм как категория политической науки // Социально-гуманитарные знания. – 1999. – №4. 4. *Лымарь Ю., Шлинчак В.* Станислав Белковский: Правительство «НУ», Регионов и СПУ будет легитимным для всей страны // Главред. – 24 березня 2006 р. 5. *Мачкув Е.* Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация // Полис. – 2000. – №4. – С.40. 6. *Абрамкин В.* Задача власти – не мешать // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.business.ua/articles/tribune/6073/>. 7. *Захаров А.* Народные образы власти // Полис. – 1998. – № 1. –

С.32. **8.** *Темненко В.* Політичне поле розчищено для популіста // День. – №108 (6 липня 2006 р.) – С.4. **9.** *Перегудов С.П.* Конвергенция по-росийски: «золотая середина» или остановка на полпути? // [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/fulltext/2008/1/7.htm>. **10.** *Виноградов В.* Политический порядок в изменяющемся обществе // [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://www.soc.pu.ru:8101/publications/vestnik/1997/1/vinogradov.html>.